

О‘ЗBEK XALQ MAQOLLARIDA KONSEPTUAL METAFORA VA METONIMIYA TIZIMI

Айымбетова Калжан Жоллыбаевна

Qo'ng'iro't tumanidagi 52-maktab drektori

*Qoraqalpog'iston Respublikasi Direktorlar kengashi a'zosi va
xalq ta'lim a'lochisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek xalq maqollaridagi konseptual metafora va metonimiya tizimi tahlil qilinadi. Maqollar xalq tafakkurining dunyoqarashini, qadriyatlari va ijtimoiy tajribasini ifodalaydi. Tadqiqotda konseptual strukturalar orqali maqollarning semantik va madaniy qatlamlari o'rganiladi, bu esa xalqning mental modeli va dunyoqarashini tushunishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: Konseptual metafora, Metonimiya, Tilshunoslik, Kognitiv lingvistika, Frazеologik birliklar, Madaniy kod, Milliy til siyosati

Kirish:

Maqollar — xalq og'zaki ijodining eng qadimiy shakllaridan biri bo'lib, inson hayoti, mehnat, axloqiy qadriyatlar va atrof-muhit bilan bog'liq bilimlarni o'zida mujassamlashtiradi.

Kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan, maqollar konseptual metafora va metonimiya orqali xalq tafakkuridagi dunyo manzarasini aks ettiradi. Konseptual metafora bir tushunchani boshqasining tushunchasi orqali ifodalashga imkon beradi, metonimiya esa bir ob'ekt orqali unga bog'liq hodisani yoki xususiyatni ifodalaydi.

Asosiy qism:

Konseptual metafora va metonimiya kognitiv lingvistikaning asosiy tushunchalari bo'lib, tilshunoslikda nutqning semantik va madaniy qatlamlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Konseptual metafora – bir tushunchani boshqasining tushunchasi orqali ifodalash.

Metonimiya – bir ob’ekt orqali unga bog‘liq hodisa yoki xususiyatni ifodalash.

Tilshunoslikda ular:

1. Tilning semantik boyligini aniqlash;
2. Madaniy va ijtimoiy qadriyatlarni ochib berish;
3. Nutqdagi kognitiv jarayonlarni tushuntirish;
4. Til o‘rgatish va tarjimada amaliy qo‘llanadi.

Tilshunoslikdagi o‘rni va ahamiyati

1. Semantik va kognitiv tahlil

Konseptual metafora va metonimiya orqali so‘z va iboralar o‘rtasidagi ma’no bog‘liqligi, nutqning ichki strukturasi o‘rganiladi.

Masalan, “yurak” konsepti o‘zbek tilida mehribonlik, jasorat va sadoqatni ifodalashda ishlatiladi.

2. Madaniy va milliy qadriyatlarni aks ettirish

Frazeologik birliklar, maqollar va idiomalar orqali xalqning qadriyatlari, dunyoqarashi va mental modeli aniqlanadi.

3. Til o‘rgatishda dolzarbligi

Til o‘rgatuvchilarga frazeologik birliklarning metaforik va metonimik xususiyatlarini o‘rgatish orqali nutqni tushunish va ishlatish ko‘nikmalari rivojlantiriladi.

Dolzarbligi

So‘nggi yillarda Prezident qarorlarida milliy tilni rivojlantirish va uni zamonaviy kognitiv tilshunoslik yondashuvlari bilan uyg‘unlashtirishga alohida urg‘u berilgan:

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 10-apreldagi PF-148-sonli Farmoni “Milliy tilni rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish” – tilni rivojlantirishda frazeologik va metaforik birliklarni o‘rganish zaruriyati ta’kidlangan.

PF-155-sonli Qaror (2024) – tilshunoslik sohasida innovatsion va kognitiv tadqiqotlarni qo‘llab-quvvatlashni nazarda tutadi.

1. Konseptual metafora va maqollar:

O‘zbek xalq maqollarida konseptual metaforalar keng qo‘llaniladi. Masalan:

“Yurakdan chiqmagan so‘z, eshituvchiga yetmaydi” – bu yerda “yurak” konsepti insonning ichki his-tuyg‘ulari va samimiyati bilan bog‘liq.

“Oq ko‘z, oq ko‘ngil” – poklik, sadoqatni ifodalaydi. Bu metaforalar xalq tafakkuridagi asosiy qadriyatlarni va insoniy sifatlarni ifodalaydi.

2. Metonimiya va maqollar:

Metonimiya orqali maqollarda bir ob‘ekt yoki hodisa orqali boshqa tushunchalar ifodalanadi. Masalan:

“Qo‘l mehnati, osh bo‘ladi” – mehnat orqali natija olish konsepti, bunda “qo‘l” metonimik ob‘ekt sifatida ishlatiladi.

“Kitob ko‘p, bilim ko‘p” – kitob orqali bilim tushunchasi ifodalanadi.

3. Konseptual tizim va xalq tafakkuri:

Maqollardagi metafora va metonimiyalarning tizimli tahlili orqali o‘zbek xalqining dunyoqarashi va mental modeli ko‘rinadi. Masalan: mehnatsevarlik, sadoqat, aqlli bo‘lish, poklik kabi qadriyatlar maqollarda takrorlanuvchi konseptlar sifatida namoyon bo‘ladi.

4. Madaniy va lingvistik aspektlar:

O‘zbek maqollarida metafora va metonimiya xalqning madaniyati va ijtimoiy hayotiga mos keladigan tarzda shakllangan. Masalan:

“Tog‘lar ham sir saqlaydi” – tabiat ob‘ektlari orqali insonning sir-asror va axloqiy qadriyatlari ifodalanadi.

“So‘zni o‘ylab ayt” – nutq va tafakkur o‘rtasidagi bog‘liqlik, so‘z bilan qilinadigan harakat konsepti.

Xulosa:

Konseptual metafora va metonimiya tilshunoslikda semantik, madaniy va kognitiv tahlil vositasi sifatida muhim o‘ringa ega. Ular milliy tilni rivojlantirish, nutqni tushunish va tilni zamonaviy kontekstda o‘rganish uchun dolzarbdir. Prezident qarorlari va milliy til siyosati bu yo‘nalishdagi tadqiqotlarni qo‘llab-quvvatlaydi va amaliy ahamiyatini oshiradi. O‘zbek xalq maqollarida konseptual metafora va metonimiya tizimi xalq tafakkurini, qadriyatlar va dunyoqarashini aks ettiradi.

Maqollar nafaqat til boyligi, balki xalqning kognitiv modeli va madaniy kodlarini o'rganish uchun muhim manbadir. Kognitiv-semantik tahlil orqali maqollarning semantik va madaniy qatlamlari aniqlanadi.

Tavsiyalar:

Tilshunoslar va pedagoglar maqollarni o'rgatishda ularning konseptual metafora va metonimiyalarga asoslangan mazmunini hisobga olishi lozim.

Maqollarning madaniy va kognitiv xususiyatlarini o'rgatish orqali til o'rganuvchilarda xalq tafakkurini tushunish ko'nikmalari rivojlanadi.

Maqollarning metafora va metonimiyalarini tizimli ravishda o'rganish ularning semantik strukturasi chuqurroq ochib beradi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Lakoff, G., Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
2. Apresjan, J. (2000). *Phraseology: Theory, Analysis, and Applications*. Amsterdam: John Benjamins.
3. Valieva, G. (2025). *Cultural Conceptualization in Uzbek Proverbs*. Tashkent: Fan.
4. Karimov, A. (2018). *O'zbek xalq maqollari va ularning kognitiv-semantik tahlili*. Tashkent: Fan.
5. Soboleva, E. (2012). Cross-cultural Analysis of Idioms and Proverbs. *Linguistics Journal*, 4(2), 45–58.